

СТЕФАНЧУК М. О.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального
права та процесу
(Національна академія Державної
прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького)

УДК 342

ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ

Стаття присвячена огляду наукового і законодавчого підґрунтя розгляду проблем, пов'язаних із зловживанням правом. Розглядаються різні етапи цього тривалого процесу. Приділяється також увага неправомірній поведінці та забороні зловживання правом у публічних правовідносинах.

Ключові слова: влада, зловживання правом, правопорушення, інтерес, недобросовісність, неправомірна поведінка.

Статья посвящена обзору научной и законодательной базы рассмотрения проблем, связанных со злоупотреблением правом. Рассматриваются различные этапы этого длительного процесса. Уделяется также внимание неправомерному поведению и запрету злоупотребления правом в публичных правоотношениях.

Ключевые слова: злоупотребление правом, правонарушение, интерес, недобросовестность, неправомерное поведение.

This article is devoted to scientific and legal review of problems related to abuse of law. Various stages of this long process have been analysed. Attention is also given to unlawful behavior and prohibition of abuse of rights in public relations.

Key words: abuse of law, violation of law, interest, dishonesty, misconduct.

Вступ. Публічне право є регулятором суспільних відносин, який побудовано на загальних, абстрактних нормах. В абстрактності правових норм закладено багато сильних сторін права, але та ж абстрактність породжує і недоліки правового регулювання. Через абстрактні норми в приватному праві реалізується формальна рівність, сама система права стає логічною, стрункою, послідовною. Призначення публічного права, як регулятора відповідних суспільних відносин, – упорядкування цих відносин, що і досягається через жорсткі абстрактні норми. Але в той же час призначення права не в тому, щоб упорядкувати суспільні відносини хоч як-небудь, а в тому, щоб упорядкувати їх на основі справедливості. І тут уже потрібні не жорсткі, а гнучкі абстрактні норми, які можна було б по-різному застосувати залежно від конкретної ситуації. Адже суспільство шукає в праві не абстрактну справедливість, а справедливість конкретну. Зрозуміло, що справедливість вимагає індивідуального підходу до кожного випадку, що неможливо забезпечити тільки через позитивний закон.

Якщо завдання упорядкування суспільних відносин вирішується у публічному праві через його формальну визначеність, то завдання справедливого врегулювання цих відносин вимагає гнучкості правових норм, а тому – значного ступеня невизначеності, непередбачуваності регулювання і допустимості широкого розсуду правозастосовувача. Право одночасно повинне досягати двох протилежних цілей – упорядкувати суспільні відносини і врегулюва-

ти їх справедливим чином. А виходить, що протиріччя між упорядкованістю і справедливістю, між визначеністю і гнучкістю регулювання закладені в самій субстанції права.

Така діалектика правового регулювання суспільних відносин породжує безліч юридичних проблем, у тому числі і проблему зловживання правом. Таким чином, проблема зловживання правом є породженням абстрактності правових норм, діалектичного сполучення таких властивостей права, як формальна визначеність і справедливість. Проблема зловживання суб'єктивними правами є частиною більш загальної проблеми – проблеми пошуку оптимального балансу між передбачуваністю і гнучкістю правового регулювання [1, с. 31].

На сьогодні є чимало праць, присвячених цим питанням. Варто згадати, приміром, загальнотеоретичні та історико-правові дослідження, здійснені такими вченими, як: В.І. Крусс, І.І. Аносов, О.Я. Рогач, О.О. Малиновський, Н.Н. Вопленко, С.Г. Зайцева, К.О. Одегнал, Ф.В. Веніславський, К.М. Казбекова, А.П. Окусов, Н.О. Дурново, О.О. Мілетич (Українчук), О.І. Цибулевська, А.Я. Курбатов, С.Г. Зайцева, К.О. Одегнал, О.В. Соколов, В.В. Гур'янова, В.В. Водинеліч, О.Є. Наумов, М.М. Хміль. Попри такий стан наукових досліджень все одно лишається необхідність досліджень деяких питань, зокрема тих, що пов'язані із зловживаннями у публічних правовідносинах.

Постановка завдання. Мета статті полягає в огляді наукового і нормативно-правового підґрунтя розгляду проблем, пов'язаних із зловживанням правом у публічних правовідносинах.

Результати дослідження. Варто відмітити, що і сьогодні критичному аналізу піддається як саме поняття «зловживання правом», так і його зміст. Розширити наші уявлення про досліджуване явище можна лише у випадку правильної постановки проблеми. Тут мова повинна йти про те, чи мають місце в дійсності випадки зловживання правом чи це не більше, ніж теоретична конструкція, наукова омана деяких учених.

Ряд учених, не заперечуючи в принципі проти заборони дій, здійснюваних винятково з наміром заподіяти шкоди іншим особам, були супротивниками використання терміна «зловживання правом», стверджуючи, що він внутрішньо суперечливий і нелогічний. Вважається, що право, як регулятор суспільних відносин, що закріплює рівну для всіх міру волі, не дає можливість суб'єктам використовувати його на шкоду. А якщо правом не можна зловживати, то і саме поняття «зловживання правом» також позбавлене логіки, як, наприклад, словосполучення «суха вода» чи «гарячий лід», оскільки поєднує взаємовиключні поняття [2, с. 17].

На перший погляд професор М.С. Малєїн абсолютно точно відмітив, що багато зловживань є протиправними, а тому їх необхідно розглядати, як правопорушення. Інші не порушують діючого законодавства, тому повинні вважатися поведінкою правомірною. Але, як слушно відмітив В.М. Пашин, для того, щоб норми законодавства не надавали суб'єктам «такі права, використання яких завдавало б шкоди іншим громадянам, організаціям і державі», необхідно, щоб ці норми взагалі не надавали ніяких прав. За такого правового регулювання зловживання правом дійсно виключається [1, с. 32].

Таке явище, як зловживання правом, на думку В.Н. Протасова, полягає в тому, що шкода наноситься навколишнім специфічним чином, а саме через здійснення суб'єктивного юридичного права. Створюється така ситуація, коли надане законом право використовується суб'єктом, як засіб заподіяння шкоди. Вже одного цього досить, щоб оцінити певну поведінку, як зловживання правом. Однак для того, щоб воно стало явищем права, явищем юридично значимим, зловживання правом повинне бути юридичними нормами заборонено. В іншому випадку воно повинно визнаватися явищем правомірним, а його негативні оцінки і санкції можуть бути віднесені лише до області моралі [3, с. 241].

Одним із надзвичайно важливих питань залишається питання щодо правомірності чи неправомірності зловживання правом. Досліджуючи це питання, О.І. Екімов вказує на те, що суб'єктивне право, використане на шкоду суспільству, змінює свій соціальний зміст. Фактором, що приводить його в дію, стає корисливий, егоїстичний інтерес, що заперечує правомірність існування будь-якого іншого інтересу [4]. Підхід до зловживання правом за допомогою категорії інтересу знайшов своє відображення й у законодавстві. Згідно зі ст. 39 Конституції СРСР (1977 р.) здійснення громадянами прав і свобод не повинно завдавати

шкоди інтересам суспільства і держави, правам інших громадян. Ідея соціального призначення права має чимало прихильників. Так, В.Д. Горобец вважає, що зловживання правом являє собою здійснення суб'єктивного права в суперечності з його призначенням. У результаті зловживання правом заподіюється шкода правам і законним інтересам громадян, державі і суспільству в цілому [5, с. 324]. Аналогічно досліджував питання зловживання правом болгарський правознавець Янко Янев. На його думку, зловживанням правом слід вважати таке здійснення права, що знаходиться в протиріччі з цілями і призначенням, що ставляться і переслідуються правом. Будь-який вихід за рамки бажаних результатів і переслідуваних цілей, що містяться в правових нормах, із яких випливає суб'єктивне право, входження в протиріччя з його призначенням, його роллю в суспільстві, але не доведений до правопорушення, є зловживанням правом [6, с. 181–182]. Цілком очевидно, що в запропонованому визначенні зловживання правом визначається, як правомірна дія, що є здійсненням права в протиріччі з його цілями чи призначенням [2, с. 20].

Подібних поглядів дотримується і югославський правознавець Радмила Кавачевич-Куштрумович. Зловживання правом вона розуміє, як здійснення права у невідповідності із загальновизнаною і захищеною законом метою чи у протиріччі з пануючою мораллю суспільства. До зловживання правом, на її думку, також належать ненормальне (марне, незвичайне) здійснення прав, що заподіює шкоду іншій особі чи загрожує чужому праву [7, с. 122–124].

Ю.С. Васильєв питання про зловживання правом розглядав у рамках проблеми взаємодії права і моралі. На його думку, питання про зловживання правами виникає в результаті конфлікту між зовні правильним використанням громадянином правових можливостей і антигромадською поведінкою [8, с. 18–20].

На жаль, переважна більшість авторів схиляється до думки: оскільки за зловживання правом наступає цивільна відповідальність, то розглядати досліджуване поняття можна лише в аспекті правопорушення або правомірної поведінки, і чомусь забувають, що відповідальність у цивільному праві є досить специфічною і може наступати як за правомірну поведінку, так і за винну чи безвинну поведінку. Тому немає необхідності підлаштовувати такі ознаки відповідальності, як вина та протиправність до визначення поняття «зловживання правом».

Професор Я. Янев, наприклад, пропонує розрізняти зловживання правом, правомірне діяння і правопорушення, вважаючи неправильною позицію тих авторів, які вважають, що зловживання правом є правопорушенням. Пояснюючи свою позицію, він пише, що коли дії чи бездіяльність по здійсненню суб'єктивних цивільних прав і виконанню покладених юридичних обов'язків знаходяться у повній відповідності із нормами права і правом у цілому, із призначенням суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, у відповідності з загальним духом і принципами права, його призначенням у суспільстві і, як правило, з моральними принципами і правилами соціалістичного співжиття, то вони правомірні. Коли поведінка особи суперечить даним правовим нормам, здійснення суб'єктивних прав і виконання покладених обов'язків виходять за рамки результатів і цілей, що переслідуються правовими нормами, вступають у протиріччя з їх призначенням, то така поведінка протиправна і вважається правопорушенням. Коли поведінка ні прямо, ні опосередковано не порушує правових норм і принципів права, але суперечить принципам моралі і правилам соціалістичного співжиття, порушує ці правила, то в принципі це слід вважати зловживанням правом [6, с. 183-184].

Безумовно, позиція професора Я. Янева викликає ряд критичних зауважень. Суперечливою є теза про те, що «зловживання правом – це така дія, що прямо чи побічно не порушує правових норм, а порушує лише принципи моралі, дотримання яких встановлене законом». Таке зловживання є, користуючись термінологією Я. Янева, «прямим чи непрямим порушенням правових норм». Наприклад, цивільне законодавство більшості держав має норму, відповідно до якої правочини, вчинені з метою, яка свідомо суперечить основам правопорядку чи моральності є нікчемними. Таким чином, особа, зловживаючи суб'єктивним правом, укладаючи аморальний правочин, порушує моральну норму, дотримання якої вста-

новлено законом. У цілому, спробу Я. Янева з'ясувати сутність правомірних, але аморальних зловживань правом варто визнати невдалою [2, с. 22].

Призначення публічного права може бути розкрито через об'єктивну мету права і через суб'єктивний інтерес уповноваженого, що повинні збігатися. Ціль права – це той результат, до якого повинно призвести здійснення права і який закладений у змісті норми права. Але призначення права – це не тільки суспільно корисна мета права, результат його здійснення, але і правильний за змістом розвиток самих правових відносин.

Правові відносини є в результаті лише засобом досягнення конкретних, визнаних суспільством цілей. Але вони мають і самостійне значення, оскільки виникають між особами, наділеними свідомістю, психологією, звичками, і покликані ще до досягнення мети впливати на свідомість і психологію. Крім того, правові відносини – це частина суспільних відносин у цілому, тому необхідно враховувати їх вплив на інші – «неправові» відносини. В зв'язку з цим держава, суспільство не можуть байдуже ставитись до того, якими засобами досягається визнана суспільством мета. Неналежні засоби, розвиток правових відносин із задалегідь визначеною шкідливою метою так само неприпустимо, як і прагнення до такої мети. Тому зловживання правом полягає в здійсненні визнаних законом цілей аморальними, антигромадськими способами.

Лише в окремих випадках, коли в уповноваженій особі не залишається можливості вибору іншого способу здійснення суб'єктивного права, може виникнути питання про правомірність існування самого суб'єктивного права, але й тут слід іноді утриматися від здійснення права (наприклад, утриматися від виселення важко хворого наймача). Якщо уповноважена особа може вибрати такий спосіб здійснення права, що не суперечить принципам моралі, немає необхідності застосовувати засоби відповідальності. Тому основною метою заборони зловживання, як зазначив Ю.С. Васильєв, є спонукання уповноваженої особи відмовитися від аморальних способів здійснення права і вибрати один із припустимих у суспільстві способів [8, с. 18–20].

У цілому позиція Ю.С. Васильєва щодо зловживання правом зводиться до того, що за формою воно є правомірним, а за сутністю аморальним поведінням. Однак залишається не зовсім зрозумілим питання про те, чи будь-яке правомірне, але аморальне діяння варто розглядати як зловживання правом. Так, німецький цивіліст, професор Дернбург (ще на початку ХХ століття) порушував питання про те, як слід кваліфікувати купівлю одруженим чоловіком дорогого кольє своїй коханці. Дійсно, аморальність цього діяння не викликає сумнівів. У той же час зроблена покупка цілком законна. Тому неминуче виникає питання, чи є в даному випадку здійснення права на покупку зловживанням правом? Виходячи з аналізу позиції Ю.С. Васильєва, розглянуте діяння, мабуть, буде вважатися зловживанням правом [2, с. 27].

Якщо вести мову про зловживання правом, як про протиправні діяння, що караються, то варто зауважити, що це не будь-які правопорушення, а лише ті, які вчиняються суб'єктами, що здійснюють свої права, свободи чи владні повноваження. Звичайне порушення правової заборони не можна розглядати, як протиправне зловживання правом. Дійсно, вбивця чи грабіжник, нападаючи на жертву, жодним чином не здійснює тим самим своїх суб'єктивних прав. Інша справа, коли суб'єкт, здійснюючи свої законні права, виходить за рамки правових норм і скоює такі злочини, як «зловживання опікунськими правами» (стаття 167 КК України), «зловживання владою або службовим становищем» (стаття 364 КК України) і ін.

Протиправне зловживання правом відрізняється від правопорушення за змістом тим, що суб'єкт у даному випадку вчиняє протиправне діяння за допомогою здійснення свого суб'єктивного права і первісна стадія його поведінки перебуває в рамках закону.

Ю.С. Васильєв, досліджуючи дану проблему, дійшов висновку про те, що зловживання правом є свідомо перекрученим здійсненням суб'єктивного права. Уточнюючи підхід до зловживання, він формулює кілька ознак, за наявності яких зловживання правом має місце:

1) дії щодо здійснення права не повинні прямо порушувати правової норми, а можуть бути самі по собі припустимими, можливими;

2) такі дії в даному конкретному випадку відбуваються для досягнення цілей, що не відповідають цілям і функціям, які закріплені у тій правовій нормі, що передбачає конкретні суб'єктивні права;

3) ці дії відбуваються з наміром завдати шкоди іншим особам чи погіршити їх майнове чи суспільне становище;

4) дії, про які йде мова, відбуваються носіями суб'єктивного права, що не має при цьому виправданого інтересу [8, с. 18–20].

При цьому окремими авторами дається критика четвертої ознаки. Зокрема, А.А. Малиновський вважає, що вона значно обмежує можливість кваліфікувати ті чи інші дії, як зловживання правом. Виходить, що до зловживань відносяться лише умисні шкідливі вчинки носія суб'єктивного права, що здійснює своє право без виправданого інтересу [2, с. 24].

Висновки. Отже, як бачимо, на сьогодні досить актуальними є питання публічно-правових проявів зловживання правом. При цьому варто більше уваги привертати до особливостей публічних правовідносин, де зловживання найчастіше пов'язують із публічними інтересами, де державно-владний суб'єкт, зловживаючи своїми правами, виходить за межі наданих йому державою повноважень і компетенції.

Список використаних джерел:

1. Пашин В.М. Институт злоупотребления субъективными правами de lege ferenda / В.М. Пашин // Актуальные проблемы гражданского права: Сборник статей. – Вып. 7 / Под ред. О.Ю. Шилохвоста. – М.: Издательство НОРМА, 2003. – С. 28–62.
2. Малиновский А.А. Злоупотребление правом. – М.: МЗ-Пресс, 2002. – 128 с.
3. Протасов В.Н. Теория государства и права. Проблемы теории права и государства. – М.: Новый Юрист, 1999. – 240 с.
4. Экимов А.И. Интересы и право в социалистическом обществе. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та. – 1984.
5. Общая теория права и государства / Под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юрист, 1994. – 360 с.
6. Янев Я.Г. Правила социалистического общежития (их функции при применении правовых норм). – М.: Прогресс, 1980. – 271 с.
7. Шрам В.П. Интересная книга о злоупотреблении правом // Государство и право. – 1997. – № 4. – С. 122–124.
8. Васильев Ю.С. Взаимодействие права и морали // Советское государство и право. – 1966. – № 11. – С. 18–20.

